

Latvijas dzeņu noteikšana

PĒTERIS
DAKNIS

Dzeņi ir vieni no plašākai sabiedrībai it kā vislabāk zināmajiem putniem, tomēr to noteikšana līdz precīzai sugai bieži vien nevedas, aprobežojoties ar “dzenis”. Latvijā sastopamas deviņas dzeņveidīgo (*Picidae*) putnu sugas (1. tabula).

Pamanīt dzeņus dabā ir vienkārši, ja ir ielāgoti to raksturīgie saucieni un vilņņveidīgais lidojums, kā arī kalšanas un pavasara bungošanas skaņas, kuras citiem putniem nav raksturīgas. Dzeņu saucieni skan tālu, un pēc sauciena vai bungošanas veida ir iespējams precīzi noteikt sugu. Par bungošanu vairāk lasiet E. Račinska rakstā šajā pašā numurā.

Izaicinājums sugas noteikšanā sastopams gan raibo dzeņu “komplektā”, gan izšķirot zaļo un pelēko dzilnu, – nezinot raksturīgās pazīmes un vērojot ar neapbruņotu aci, sugas var izskatīties diezgan līdzīgas. Turpretī nesajaucamas dzeņu sugas ir melnā dzilna, trīspirkstu dzenis un tītiņš. Raibajiem dzeņiem papildus melnbaltajam raibumam ir raksturīgi sarkani akcenti uz galvas vai sārtums zemastē, tāpēc nepieciešams izkristalizēt atšķirīgās pazīmes katrai sugai un tās atcerēties. Dižraibais dzenis un mazais dzenis ir biežāk redzami raibo dzeņu ģints pārstāvji, savukārt vidējais dzenis un baltmugurdzenis sastopami retāk – tie iekļauti arī mikroliegumu sugu sarakstā (MK noteikumi Nr. 940). Visiem dzeņiem kopīgais ir tas, ka tie ligzdu veido koka dobumos (gandrīz vienmēr pašu kaltos). Tie atšķiras atkarībā no sugas (2. tabula).

1. tabula. Latvijā sastopamo dzeņveidīgo putnu sugu nosaukumi.

	Zinātniskais nosaukums pēc <i>Clements/eBird checklist</i> (Clements <i>et al.</i> 2015)	Zinātniskais nosaukums pēc <i>BirdLife checklist</i> (BirdLife International 2015)
Dižraibais dzenis	<i>Dendrocopos major</i>	<i>Dendrocopos major</i>
Mazais dzenis	<i>Dendrocopos minor</i>	<i>Dryobates minor</i>
Vidējais dzenis	<i>Dendrocopos medius</i>	<i>Leiopicus medius</i>
Baltmugurdzenis	<i>Dendrocopos leucotos</i>	<i>Dendrocopos leucotos</i>
Trīspirkstu dzenis	<i>Picoides tridactylus</i>	<i>Picoides tridactylus</i>
Tītiņš	<i>Jynx torquilla</i>	<i>Jynx torquilla</i>
Pelēkā dzilna	<i>Picus canus</i>	<i>Picus canus</i>
Zaļā dzilna	<i>Picus viridis</i>	<i>Picus viridis</i>
Melnā dzilna	<i>Dryocopus martius</i>	<i>Dryocopus martius</i>

2. tabula. Dzeņu dobumu ieeju vidējie izmēri (pēc M. Bergmaņa datiem).

Suga	Vidējais izmērs, cm		Mērīto dobumu skaits
	Vertikāli	Horizontāli	
Dižraibais dzenis	4,8	4,7	9
Mazais dzenis	3,3	3,4	24
Vidējais dzenis	4,7	4,4	19
Baltmugurdzenis	5,8	5,5	14
Trīspirkstu dzenis	4,1	4,4	1
Pelēkā dzilna	5,8	5,5	3
Melnā dzilna	11,2	9,1	7

Trīspirkstu dzenis pie dobuma.

Foto: M. Leins (M. Lane)

Dzilnas

Pelēkā dzilna ir mazākā dzilna, izmērs 27–30 cm (Svensson 2009). Sastopama dažādos mežos ar kļajumiem, arī parkos. Tā kā pelēkā dzilnas mugura un spārni tāpat kā zaļajai dzilnai ir sūnzaļi, pirmkārt jāvēro galvas zīmējuma raksturīgās pazīmes. Pelēkā dzilnas **galva ir pelēka** (tēviņiem sarkana tikai pieres daļa), melna, šaura bārdas svītra, melna acs svītra knābja virzienā. Vēders vienmērīgi zaļganpelēks, gaišāks par muguru. **Aste vienkrāsaina**, bez svītrām. Ligzdo dobumus, kurus kaļ galvenokārt

apsēs. Dējumā 8 olas. Ziemā labprāt apmeklē barotavas. Rieta laikā sauciens “pi pi piu piu piu pī” ar pakāpeniski krītošu intonāciju un tempu. Pēcligzdošanas periodā – “čekekekeke”. Uztraukuma sauciens “kju kju kju”. Bungošana vienmērīga, ievērojami ilgāka nekā dižraibajam dzenim (LOB 2002).

Zaļā dzilna Latvijā ir rets putns. Izmērs 30–36 cm (Svensson 2009). Galvenā pazīme abu dzimumu putniem – **sarkana galvas virsa un pakausis**. Ap aci melns laukums, pati acs balta, izteiksmīgi kontrastē

ar melno laukumu. Īsa, bet trekna, melna bārdas svītra, tēviņiem tās centrs ir sarkans. Spārni un mugura arī sūnu zaļā tonī, bet, atšķirībā no pelēkā dzilnas, **aste svītraina** – svarīga pazīme, kura redzama, putnam aizlidojot. Jaunais putns krāsās atbilst pieaugušajiem, bet viscaur klāts ar kontrastējošiem raibumiem. Ligzdošanai kaļ dobumus, un dējums sastāv no 4–9 olām. Dobuma skreja – 6x7 cm (Svensson 2009). Sauciens rieta laikā – skaļš “kli kli kli kli kli kli”, uztraukuma sauciens līdzīgs pelēkā dzilnas saucienam – “kju kju kju” (LOB 2002).

Pelēkā dzilna, tēviņš.

Foto: Adobe Stock

Pelēkā dzilna, mātīte.

Foto: S. Rižkovs (S. Ryzhkov)

Zaļā dzilna, jaunais putns.

Foto: Adobe Stock

Zaļā dzilna, tēviņš.

Foto: E. Grema (A. Gram)

Zaļā dzilna, mātīte.

Foto: Adobe Stock

Melnā dzilna ir lielākā Latvijas dzeņu suga, 40–46 cm (Svensson 2009). Lidojumā, nevērtīgi apskatot, var sajaukt ar vārnu lielā izmēra dēļ, arī lidojuma veids ir mazāk viļņveidīgs nekā citiem dzeņiem. Tomēr melnajai dzilnai vien raksturīgais siluets ļaus to binokli atpazīt arī pa lielāku gabalu. Izteikti spics pakausis, tievs kakls, kas tur āmurveida galvu. Tēviņiem visa galvas virsa un pakausis sarkani, mātītēm sarkans ir tikai pakausis. Acis gaišas, **bāli dzeltenas**. Mežos atstāj sev raksturīgus “pos-

tījumus” – tuvu zemei kārtīgi izkaltus, var teikt, izārdītus, celmus, stumbeņus vai kritālas. Arī ligzdošanas dobumu kaļ pamatīgu, tā ovālās ieejas izmērs – 11,2x9,1 cm (M. Bergmaņa komentārs). Dējuma 3–5 olas. Saucieni ļoti izteiksmīgi un skaļi – “kri kri kri kri kri” (lidojumā) un “kliēē”. Riesta laikā “ki–jau, ki–jau” un arī “kuī kuī kuī kuī” pakāpeniski pieaugoša ātrumā. Bungošana vienmērīga, bet ievērojami garāka (3–4 sekundes) un dobjāka nekā citiem bungotājiem (LOB 2002).

Foto: Adobe Stock

Foto: A. Mankus / ainars.net

Foto: Adobe Stock

Dižraibais dzenis.

Foto: Ģ. Zembergs

Raibie dzeņi

Dižraibais dzenis – visbiežākais dzenis Latvijā, ligzdo līdz 100 tūkst. pāru (LOB 2002). Sastopams dažādos mežos, arī parkos un kapsētās. Izmērs kā dziedātājstrazdam, 22–26 cm, spārnu izpletums 38–44 cm (Svensson 2009). Nekļūdīgi nosakāms pēc “**iemauktiem**” – melnās bārdas svītras, kura sākas pie knābja pamatnes un bez pārrāvumiem savienojas uz melnā pakauša. Tas piešķir dižraibajam dzenim norobežotu baltu laukumu ap aci – **baltas “brilles”**. Citām raibo dzeņu sugām vaiga melnā svītra beidzas uz baltā kakla vai – vidējā dzeņa gadījumā – pat vairāk atgādina plankumu, nevis svītru. Uz pleciem izteikti balti laukumi. Abu dzimumu putniem ir sarkana zemaste, bet ar sarkanu galvasrotu apveltīts tikai tēviņš – tam ir neliels sarkans plankums pakausī, tieši virs vietas, kur savienojas “iemaukti”. Abu dzimumu jaunajiem putniem zemastes sārtums ir mazāk izteikts, bet visu galvas virsu, sākot no baltās pieres, sedz sarkans apspalvojums, kas no sejas baltās daļas ir nodalīts ar melnu kontūru. Baltmugurdzenim un vidējam dzenim, kuriem ir līdzīga apjoma sarkanais pauris, kontūras nav. Vēders un sāni var būt brūnāki vai baltāki, bet uz tiem nav raibumu ar izteiktām robežām. Pārējām raibo dzeņu sugām uz vēdera un sāniem ir vairāk vai mazāk izteiktas tumšākas svītriņas. Lidojumā spārni melni ar baltām svītrām. Mazuļu barošanas laikā – maija beigās un jūnijā – dažkārt dižraibie dzeņi arī redzami, karājoties tievu zaru galos kā zilītes – ar galvu uz leju (M. Bergmaņa komentārs), taču šo otro lielāko raibo dzeni bieži krūmājos vai uz tieviem, kustīgiem koku zariem novērot nevar. Atšķirībā no mazā dzeņa, lai nosēstos pēc pārlidojuma, tas vienmēr izraudzīsies stingru pamatni. Raksturīgas “čiekuru kalves” – ērtas vietas sēklu ieguvei, zem kurām uzkrājas tukšie čiekuri. Ziemā skujkoku sēklas ir galvenā barība. Sauciens – īss un ātrs “kik”, uzraukumā un nereti arī pārlidojumā “kik kik kik”. Bungošana ļoti īsa (īsāka par sekundi), ar krītošām beigām (LOB 2002).

Vidējais dzenis ir izmēros nedaudz mazāks par dižraibo dzeni – 19,5–22 cm (Svensson 2009), tomēr vizuāli tas izskatās ievērojami mazāks smalkā knābja un ne tik būdīgās formas dēļ. Abi dzimumi ir līdzīgi, bez izteiktām atšķiršanas pazīmēm – sarkana galvas virsa, kuru no sejas nenorobežo melna līnija, tāpēc seja relatīvi gaiša un acs tajā ir īpaši izteiksmīga. Tēviņiem sarkanā galvas virsa košāka un sniedzas tālāk uz aizmuguri nekā mātītēm. Abiem dzimumiem **melns kakla sānu plankums ir atsevišķa forma**, kas nesavienojas ar knābja pamatni (izņemot jaunos putnus (LOB 2002)) kā pārējiem raibajiem dzeņiem. Rozīgā zemaste vienmērīgā pārējā savienojas ar dzeltenbrūngano, gaišo vēderu, kuram pa visu laukumu ir tumšas, izteiksmīgas garensvītriņas. Vidējais dzenis daudz laika pavada augstu koku vainagos, bieži novērojams lēkājām pa horizontāliem zariem. Ligzdo nokaltušu koku trupējušos stumbros vai resnos zaros, dažkārt pat gandrīz horizontālos. Dējumā 5–7 olas, gadā viens perējums. Raksturīgais biotops – platlapu koku un jaukti meži, parki, kuros ir ozoli. Sauciens – “kik-kekekeke”, riesta laikā stieptu saucienu virkne “vēēk vēēk vēēk vēēk”, kas atgādina sivēna kviekšanu (LOB 2002).

Vidējais dzenis.

Foto: A. Marzorati (A. Marzorati)

Mazais dzenis ir sastopams lapu koku un jauktos mežos, tas īpaši iecienījis upmalas; kā jau nosaukums liecina, tas ir mazāks par pārējiem, turklāt diezgan ievērojami – dzeņa izmērs ir tikai 14–16,5 cm, spārnu izpletums 24–29 cm (Svensson 2009) (salīdzinājumam – ar 14 cm izmēru var lepoties arī lielā zilīte). Tomēr vēl labāka pazīme par izmēru, kurš dabā ne vienmēr ir nolasāms, ir **uzvedība**. Tikai mazais dzenis būs redzams šiverējam pa lapotni un pat lielāko lakstaugu stublājiem. Mazajam dzenim **nav balto plecu laukumu**, knābis ir smalks. Mazā dzeņa mātītēm sarkana apspalvojuma nav nemaz, pieretām ir balta, galvas virsa un pakausis – melns; tēviņiem un jaunajiem putniem galvas virsa sarkana. Spārni un mugura abiem dzimumiem melnraibi, spārniem – plankumu robežas kontrastainas, plankumi iz-

veido vienmērīgu šķērsvītrojumu, mugurai robežas saplūdušas, vairumam īpatņu muguras plecu daļa ir gandrīz balta (LOB 2002). Vēders un zemaste balti, vēdera krūšu daļā izteiktākas, citur mazāk izteiktas tumsnējas svītriņas. Dobumus kaļ alkšņu un apšu stumbeņos, dējumā 5–6 olas. Sauciens – skaļš “kīkīkīkīkī” (LOB 2002).

Baltmugurdzenis ir lielākais no raibajiem dzeņiem, 25–28 cm (Svensson 2009). Sastopams vecos lapu koku un jauktos mežos, klajumu tuvumā. Kā liecina nosaukums, pazīme, uz kuru būtu jāskatās, ir **balta mugura** (balta horizontālas svītras), tiesa gan, tā nav tik izteiksmīga, cik grībētos, jo, putnam neatrodies lidotājumā, nav labi redzama. Piere balta, galvas virsa un pakausis tēviņiem sarkani, mātītēm – melni. Knābi vizuāli turpina diezgan izteikta melna

bārdas svītra, kura savienojas ar tai perpendikulāru kakla plankumu. Šā **plankuma savienojums ar knābi** ir būtiskākā atšķirība no vidējā dzeņa sejas zīmējuma, kas noderīgi, ja sejas zīmējums ir viss, ko paspēts apskatīt. Protams, arī knābis, kurš baltmugurdzenim ir masīvs, dominē kopējā siluetā. Plecu josla ir viendabīgi melna. Līdzīgi kā vidējam dzenim, rozā zemaste vienmērīgā pārejā savienojas ar gaišo, brūngandzelteni baltu vēderu, kuram ir šauras, tumšas garensvītriņas. Dobumus kaļ nokaltušos lapu kokos, to stumbeņos, dažkārt arī dzīvās apsēs. Izmanto piepes kā jumtņu dobuma ieejai, to izkaļot tieši zem piepes. Dējumā 3–7 olas. Sauciens “kju”, ne tik ass kā dižraibajam dzenim, papildus tam arī dzirdami “ki-rek ki-rek” un “kīrrr”. Bungošana – ar lēnāku sākumu un ātrākām, bet klusākām beigām – ilgst divas sekundes (LOB 2002).

Mazais dzenis.

Foto: I. Deņisovs

Foto: M. Šifina

Baltmugurdzenis.

Foto: J. Jansons / putni.info

Foto: J. Jansons / putni.info

Citi dzeņi

Trīspirkstu dzeņis ir kluss, tādēļ to sastapt ir grūti; mikroliegumu suga. Dzīvo skuju koku un jauktu mežu masīvos; vienīgais dzeņis, kurš kaļ dobumus eglēs. Specializējies uz mizgraužu ēšanu. **Kop-skats tumšs**, izmērs 21,5–24 cm (Svensson 2009), nedaudz mazāks par dižraibo dzeņi. Kā liecina nosaukums, šim dzeņim ir trīs pirksti, kamēr pārējiem dzeņiem – četri. Arī **koši dzeltenā galvas virsa** (tēviņiem) ir unikāla pazīme, salīdzinot ar citiem Latvijas dzeņiem. Galva svītraina melnbaltās joslās kā āpsim. Baltās svītras, kas sākas pie acīm, savienojas uz muguras un turpinās vertikāli pāri mugurai visā tās garumā. Vēders melnbalti raibs, bez kontrastainām kontūrām, rada pelēcīgu iespaidu. Trīspirkstu dzeņim nekur nav sarkana, sārta vai rozā apspalvojuma. Cirkulāri stumbram mēdz kalt seklu caurumu rindu, no kuriem dzer sulu. Ligzdo dobumos, kas izkalti nokaltušos kokos. Dējumā 4–5 olas. Sauciens “kik”, līdzīgs dižraibā dzeņa saucienam, uztraukumā “kik kik kik kik” ar izteiktām pauzēm (LOB 2002). Bungošana dobja, vienmērīga kā automāta kārtā.

Tītiņš ir kā izskatā, tā uzvedībā ļoti atšķirīgs no pārējiem; dobumus pats nekaļ, barojas gandrīz tikai ar skudrām, uztraukumā piekopj īpašu uzbrucēja biedēšanas metodi: izstiepjot garu kaklu, groza galvu un šņāc. Šis uzvedības dēļ tiek saukts arī par grozgalvīti. Vienīgais gājputns no Latvijas dzeņveidīgajiem (citiem neregulāri novērojamas invāzijas). Sugas nosaukums radies no rieta laikam raksturīgā **sauciena “tītītītītītītītī”**, pēc kura arī vieglāk konstatēt tītiņa klātbūtni, nekā pēc tā izskata. Tītiņš ir neliels – 16–18 cm (Svensson 2009), perfektā koka mizas krāsas un faktūras maskēšanās tērpā, tāpēc, ja tas nekustas, uz koka to pamanīt ir gandrīz neiespējami. Vēders gaišs ar joslās izvietotiem tumšākiem mikroraišumiem. Izteikta acs svītra, mazizteikta bārda svītra. Tēri dzimumiem neatšķiras. Tipisks biotops ir skraji lapu koku meži, pļavu un kļajumu tuvumā, arī parki, dārzi. Dobumperētājs, dažkārt izmanto būrišus, izmet no dobumiem citu putnu ligzdas. Barojas pārsvarā uz zemes, dara to lēkājot ar piepaceltu asti, dažkārt barojas kokos, ja tur ir skudras. Dējumā 6–11 olas (LOB 2002).

Tītiņš.
Foto: Adobe Stock

Trīspirkstu dzeņis.
Foto: M. Varesvuo / birdphoto.fi

Foto: J. Jansons / putni.info

Trīspirkstu dzeņa kalumi.

Foto: M. Varesvuo / birdphoto.fi

Dzeņu pēdas

Dzeņu klātbūtni mežā var noteikt arī pēc to kalumiem. Dažādām dzeņu sugām tie ir atšķirīgi. Piemēram, trīspirkstu dzenim tie ir aptuveni zīmuļa diametrā, baltmugurdzenim tie ir lielāki, taču melnās dzilnas atstātās pēdas nereti pat īsti nevar nosaukt par kalumiem, pietiekoši satrupējies koks var būt arī sadalīts šķēpeļveida fragmentos.

Literatūra

- BirdLife International. 2015. The BirdLife checklist of the birds of the world: Version 8.
- Clements J.F., Schulenberg T.S., Iliff M. J., Roberson D., Fredericks T.A., Sullivan B.L., Wood C.L. 2015. The eBird/Clements checklist of birds of the world: v2015.
- LOB. 2002. Latvijas meža putni. 2. izdevums. Rīga, 224 lpp.

Baltmugurdzeņa kalumi.

Foto: J. Jansons / putni.info

Melnās dzilnas kalumi.

Foto: J. Ķuze

Pateicības

Par raksta caurskatīšanu un komentāriem izsaku pateicību Madaram Bergmanim un Ivaram Bredikam, kā arī – par atbildēm uz dažādiem tehniskiem jautājumiem – Lindai Dambenieci un Agnim Bušam.

Autora adrese:
peteris.daknis@gmail.com

Summary

Determination of Woodpeckers Residing in Latvia /Peteris Daknis/

There are 9 species of woodpeckers in Latvia. It is not difficult to spot a woodpecker, but to distinguish between species sometimes is not so easy, especially between the Grey-headed Woodpecker and European Green Woodpecker. Therefore, it is necessary to note the characteristics of each woodpecker species and then recall them.

Ministru kabineta noteikumi Nr.940 "Noteikumi par mikroliegumu izveidošanas un apsaimniekošanas kārtību, to aizsardzību, kā arī mikroliegumu un to buferzonu noteikšanu". <http://likumi.lv/doc.php?id=253746>.

Svensson L., Mullarney K., Zetterström D. 2009. Collins Bird Guide: The Most Complete Field Guide to the Birds of Britain and Europe. 2nd revised and enlarged edition. Harper Collins, London.